

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.27>

ЩОДО ПИТАННЯ НАУКОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ПАТРОНІВ «НЕСМЕРТЕЛЬНОЇ ДІЇ»

Погорелов Дмитро Олександрович,
аспірант кафедри криміналістики та
психології
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна),
головний судовий експерт
сектору досліджень зброї відділу
криміналістичних видів досліджень
(Одеський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ
України, м. Одеса, Україна)

Основною метою статті є обґрунтування існування проблеми уніфікації наукового визначення патронів «несмертельної дії», демонстрація негативних правових наслідків існування цієї проблеми та пропонування шляху її вирішення, який ґрунтується на досвіді практичної роботи судових експертів-балістів.

У статті наведено аналіз чинних на теренах України нормативно-правових актів, викладено розбіжності в поданих у їх тексті визначеннях. Автором також розглядається судово-медичний аспект поняття «травма», через який у чинних правових актах подаються визначення цього спеціального типу патронів, висвітлюється невідповідність змісту цього поняття сутності балістичних характеристик патронів «несмертельної дії». Крім того, автором викладено порядок здійснення судово-балістичної класифікації патронів через визначення питомої кінетичної енергії їх стріляних металевих снарядів, що застосовується судовими експертами-балістами як в Україні, так і поза її межами, висвітлено приклад проведеної експериментальної стрільби стандартними патронами «несмертельної дії» промислового вітчизняного виробництва, яким доведено, що на певних відстанях ведення вогню снаряди цих патронів мають питому кінетичну енергію, достатню для заподіяння тілу людини тяжких тілесних ушкоджень і смертельних проникаючих поранень, чим пояснюється невідповідність сутності й балістичних характеристик цих патронів їх наявним у нормативно-правових актах визначенням.

Основною метою статті є запропонувати обґрунтований як з боку криміналістичної балістики, так і з боку чинного законодавства новітній підхід до визначення так званих патронів «несмертельної дії», їх класифікації й типізації щодо визначення боеприпасів і повною мірою пояснити необхідність та актуальність запровадження такої нової класифікації, необхідної для уникнення винними особами кримінальної відповідальності за чинним законодавством.

Ключові слова: патрони «несмертельної дії», криміналістична класифікація, вогнепальна зброя самозахисту.

TO THE QUESTION ON SCIENTIFIC DEFINITION AND FORENSIC CLASSIFICATION OF CARTRIDGES OF "NOT LETHAL ACTION"

Pohorelov Dmytro Olexandrovich,
PhD Student at the Department of
Criminalistics and Psychology
(Odessa State University of Internal
Affairs, Odessa, Ukraine),
Main Forensic Expert of Weapons of the
Research Sector of Department
of Forensic Research
(Odessa Scientific Research Forensic
Center of the Ministry of Interior Affairs
of Ukraine, Odessa, Ukraine)

The aim of the article is to present the problems on scientific unification of definition of a cartridges of "not lethal action". It shows the results of analysis of Ukrainian laws and other legal acts related with the managed theme, determines the gaps in the certain amount of legal acts, that gives opportunities to the interested persons to violate the criminal law and to evade responsibility for those violations.

In the article, the author describes the whole list of physical properties and ballistic characteristics of bullets of this special type of cartridges – cartridges of «not lethal action». In the text is also clarified the current way of making a calculation of kinetic energy of those bullets type, used by Ukrainian and international forensic experts. There are also a description of forensic experiment that demonstrate that this kind of "special" bullets and cartridges, nearly always, are able to cause grievous body harm or even lethal wounds. Author also researches the existing forensic medical definitions of "body injury" or "body harm" and "injuring actions", which are strongly connected but no included in current definitions of cartridges of "not lethal action" and in the legal acts, which regulate the ways of their loading, keeping and using by civil citizens of Ukraine.

The main purpose of this article is to propose the way of solving the problem with unification of definition of cartridges of "not lethal action", which consists of: scientifically based and completely full definition of cartridges of "not lethal action"; the new approach to the forensic typology and classification to this type of "special cartridges" that must be implicated in the "Forensic methodologies of ballistic research of the ammunition and the part of it". Solving the existing problem in this way will give an opportunities for forensic experts to classify this "special type of cartridges" as ammunition, and as a result – the courts will be able to make guilty persons holding the criminally liable for their illegal loading, keeping and using.

Key words: cartridges of "not lethal action", forensic classification, firearms of self-protection.

Постановка проблеми. Дотепер, на двадцять восьмому році існування України, у спільноті юристів, криміналістів і науковців не винайдений єдиний підхід до класифікації так званих патронів «несмертельної дії», які використовуються для проведення пострілів із гладкоствольної короткоствольної зброї калібру 9 мм Р.А., 45 Rubber і 12 калібру. Більше того, дотепер не затверджено та не закріплено в нормативно-правових актах або підзаконних актах єдину дефініцію патронів цього типу. Низка чинних підзаконних актів надає різні за змістом, однак водночас дуже «широкі» правові дефініції, які в низці випадків навіть суперечать одне одному. У практиці функціону-

вання правової системи України це щорічно створює численні прецеденти незаконної діяльності, у тому числі призводить до сотень випадків звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які, використовуючи такий правовий нігілізм, незаконно виготовляють і випускають в обіг тисячі зразків патронів, балістичні характеристики снарядів яких під час пострілу достатні не лише для заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості, а й для спричинення тілу людини тяжких тілесних ушкоджень і смертельних проникаючих поранень, а також звільнення від кримінальної відповідальності сотень осіб, які майже щоденно умисно зберігають і застосовують такі патрони з недопустимо-завищеними балістичними характеристиками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема дослідження залишається академічно-ною та вкрай маловивченою через відносно незначний період існування цього типу патронів, а саме патронів «несмертельної дії». Найбільший внесок у дослідження теми в наукових працях здійснили А.В. Іщенко, О.В. Грищенко, О.В. Коломійцев, В.В. Хоша та інші.

Так, зокрема, у судово-балістичному довіднику «Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених металевими снарядами «несмертельної дії», та набоїв до них» А.В. Іщенко, О.В. Грищенко присвячують значний обсяг матеріалу вивченню патронів цього типу різних марок, однак уникають проблеми надання уніфікованого визначення цих патронів [7, с. 155–207].

Видатні вітчизняні дослідники О.В. Коломійцев і В.В. Хоша у звіті на науково-дослідну роботу «Методичні рекомендації щодо визначення альтернативного критерію оцінки уражаючих властивостей куль травматичної дії», яка натеper є найбільш глибоким і найбільш обґрунтованим дослідженням із цієї теми, також уникають глибокого вивчення цього проблемного питання, пропонуючи свій варіант визначення патронів, що пов'язаний зі зброєю, до використання в якій вони призначені [8, с. 7–8].

Мета та завдання. Розглянути наявні в науковій літературі та підзаконних актах визначення патронів «несмертельної дії», їх проблемні аспекти й закладені в їх змісті суперечності. На основі аналізу вказаних визначень запропонувати уніфіковану дефініцію цього різновиду патронів, спираючись на дійсний криміногенну обстановку та надбання сучасної криміналістичної балістики. Обґрунтувати необхідність запровадження їх криміналістичної класифікації та запропонувати новий підхід для їх класифікації.

Щодо проблеми правового й наукового визначення поняття патронів «несмертельної дії». Станом на перший квартал 2020 року в Україні єдиний нормативно-правовий акт, що регулював би правовідносини, які виникають у громадян і нерезидентів, у разі законного придбання, зберігання, використання вогнепальної зброї та патронів до неї, а саме Закон України «Про зброю», так і не прийнятий, а тому уніфіковане визначення патронів «несмертельної дії» або «травматичної дії» законодавцем так і не затверджено. Однак саме цей різновид патронів і зброї для їх відстрілу є найпоширенішим як серед законних її володільців і набувачів, так і в маргінальних і кримінальних колах. Тим не менше на теренах країни діє низка нормативно-правових і підзаконних актів, які містять найменування чи визначення цих патронів, що істотно відрізняються один від одного своїм змістом.

Серед нормативних актів, які сьогодні містять визначення патронів «несмертельної дії» можна виділити такі.

У частині 2 п. 8.12 Наказу МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва, призначених для відстрілу патронів, споряджених гумовими або аналогічними за своїми властивостями

метальними снарядами не смертальної дії, та зазначених патронів, а також боеприпасів до зброї та вибухових матеріалів» від 21.08.1998 [1] міститься таке визначення: «До патронів належать патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами не смертальної дії, призначені для відстрілу їх тільки пристроями вітчизняного виробництва і допущені в установленому порядку до використання».

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку та Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань» від 20.12.2017 № 1024 включає до переліку спеціальних засобів, що застосовуються військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань, «засоби, споряджені гумовими або аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами «не смертальної дії» [3]. Разом із тим ч. 4 ст. 42 Закону України «Про національну поліцію» від 07.11.2015 [2] не містить визначення цього типу патронів, однак у п. 11 згадує об'єкт дослідження опосередковано: «пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами не смертальної дії».

При цьому з 2013 року на теренах України діє також Стандарт організації України – СОУ 78-41-016:13 «Патрони не смертальної дії. Загальні технічні умови», затверджений також МВС України [5], який містить інше визначення патронів не смертальної дії.

Згідно зі ст. 3.1 указанного Стандарту, «патрони [не смертальної] [травматичної] дії – це патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами, що не мають достатньої уражаючої здатності для спричинення ушкоджень середнього ступеня й тяжче людині, яка знаходиться на певній відстані».

Відсутність закріпленого законодавчо єдиного та чіткого визначення на практиці призводить до виникнення випадків вільного тлумачення наявних визначень експертами різних державних експертних установ України, серед яких найбільш розповсюдженими є три різні терміни – патрони «не смертальної дії», патрони «травматичної дії», патрони, споряджені еластичними метальними снарядами «не смертальної дії».

Однак натепер можна однозначно констатувати, що всі розглянуті визначення є занадто широкими, такими, що повною мірою не відображають весь спектр балістичних властивостей і фізичних характеристик цього типу патронів.

Передусім вважаємо, що поняття патронів «травматичної дії» варто розглядати крізь призму визначення самого поняття «травма».

У судовій медицині під поняттям «травма» (від лат. trauma – рана, ушкодження) розуміють порушення анатомічної цілісності або фізіологічної функції організму людини, що виникає внаслідок діє одного чи декількох факторів зовнішнього середовища й призводить до того або іншого ступеня розладу здоров'я або смерті [9, с. 47]. У нормативно-правових актах України частіше зустрічається поняття «ушкодження», яке, однак, є повним синонімом поняття «травми».

З наведеного можна констатувати, що поняття «травма» є одним із найширших у судовій медицині, ним охоплюється весь спектр тілесних ушкоджень, у тому числі середньої тяжкості, тяжких і смертельних, що з правового погляду ставить питання про можливість незарахування патронів «травматичної дії», тобто таких, що здатні завдати «травму», до категорії боеприпасів.

Щодо визначення патронів «не смертальної дії» або патронів, споряджених еластичними метальними снарядами «не смертальної дії», можна констатувати факт підміни понять при наведенні такого визначення, адже практика відстрілу навіть стандартних зразків патронів калібру 9 мм Р.А. вітчизняного (промислового) виготовлення зі стандартних зразків гладкоствольної короткоствольної вогнепальної зброї

самозахисту свідчить про те, що стріляні металеві снаряди таких патронів навіть за умови відсутності в їх конструкції будь-яких непередбачених виробником змін на дистанції до одного метра включно здатні заподіяти організму людини тяжкі тілесні ушкодження та смертельні проникаючі поранення (таблиця 1).

Таблиця 1

Таблиця показників питомої кінетичної енергії стріляних куль стандартних патронів «несмертельної дії» калібру 9 мм Р.А. промислового виготовлення на дистанції 1 метра від дульного зрізу ствола зброї

Марка патронів	V, швидкість стріляних куль, м/с	m, маса стріляних куль, г	D, діаметр провідної частини куль, мм	Eп, питома кінетична енергія стріляних куль Дж/мм ²
«АЕ 9»	389	0,70	9,3	0,78
«ПНД-9П»	394	0,55	9,4	0,62
«Форт-Т»	421	0,55	9,4	0,70
«МАС»	428	0,70	9,4	0,73
«СОВА П»	435	0,61	9,4	0,83

У таблиці наведено середні показники основних характеристик, як фізичних, так і балістичних, експериментально-відстріляних, зі стандартної гладкоствольної вогнепальної зброї самозахисту (пістолетів «Форт-17Р» і «Вій»), металевих снарядів (куль) патронів калібру 9 мм Р.А. вітчизняного виробництва, доступних для придбання законними володільцями гладкоствольної короткоствольної вогнепальної зброї самозахисту в офіційних магазинах, що здійснюють підприємницьку діяльність із реалізації вогнепальної зброї та боєприпасів до неї. Усі дослідження проведено в умовах лабораторій Одеського НДЕКЦ МВС із використанням спеціалізованого обладнання та вимірювальних приладів, у тому числі оптоелектронного вимірювального пристрою «ИБХ-731» (вимірювач бойових характеристик).

Наведені розрахунки проводилися за формулою: $E = mv^2/2$, де m – маса металевих снарядів, кг; v – швидкість польоту металевих снарядів, м/с. Площа поперечного перерізу металевих снарядів (S , мм²) обчислювалася за формулою: $S = \pi d^2/4$, де π – стала, що дорівнює 3,14; d – діаметр металевих снарядів, мм. Питома кінетична енергія снаряда (E_p Дж/мм²) обчислювалася за формулою: $E_p = E/S$, де E – кінетична енергія снаряда, Дж; S – площа поперечного перерізу снаряда, мм² [6, с. 13–14].

З наведених у таблиці об'єктивних даних видно, що показники питомої кінетичної енергії стріляних металевих снарядів (куль) патронів «несмертельної дії» калібру 9 мм Р.А., виготовлених промисловим способом, на теренах України в умовах офіційної підприємницької діяльності, вищі за показник у 0,5 Дж/мм², необхідний для заподіяння тілу людини тяжких тілесних ушкоджень і смертельних проникаючих поранень [6, с. 14]. Тобто з наведених у таблиці даних можна зробити висновок, що стріляні металеві снаряди патронів, які натеper низкою нормативних і підзаконних актів класифікуються як «патрони несмертельної дії» або патрони, споряджені еластичними металевими снарядами «несмертельної дії», де-факто придатні під час використання на певних дистанціях здійснення пострілів до заподіяння смертельних ушкоджень («травм»).

У зв'язку з цим, на наше переконання, такі терміни, як «патрони несмертельної дії» та патрони, споряджені еластичними металевими снарядами «несмертельної дії», що містяться в цілій низці нормативно-правових і підзаконних актів України, також варто визнати такими, що не відповідають об'єктивній дійсності.

Виходячи з викладених вище об'єктивних даних, підкріплених результатами проведених практичних досліджень, аналізуючи досвід практичної діяльності експертних підрозділів, вважаємо за доцільне запропонувати таке уніфіковане визначення досліджуваного виду патронів: «**Патрони травматичної дії** – патрони спеціального призначення, як унітарні, так і патрони «роздільного спорядження», незалежно від способу їх виготовлення як метального снаряду або снарядів, у яких використані кулі, що виготовлені з гуми, каучуку або аналогічних за фізичними властивостями полімерних матеріалів, з показником твердості в 60 (+/-5) одиниць за шкалою Шора А (Shore A), що до категорії боєприпасів не належать і не здатні спричинити тілу людини тяжкі тілесні ушкодження або смертельні проникаючі поранення на дистанції здійснення неблизького пострілу (понад один метр)».

Запропоноване визначення повною мірою регламентує:

- питання можливих конструкції та комплектації патронів травматичної дії;
- питання допустимих матеріалів, із яких можуть бути виготовлені кулі патронів травматичної дії;
- питання максимальних показників твердості куль патронів травматичної дії;
- питання граничної дистанції проведення пострілів, на якій стріляні металеві снаряди патронів «несмертельної дії» можуть мати питому кінетичну енергію, достатню для заподіяння тілу людини тяжких тілесних ушкоджень і смертельних проникаючих поранень.

Запровадження цього визначення на законодавчому рівні або принаймні на рівні спеціальних підзаконних нормативно-правових актів дасть змогу судовим експертам під час проведення судово-балістичних досліджень порівнювати об'єкти дослідження з указаними у визначенні конкретними вимогами та робити обґрунтовані висновки про їх зарахування або незарахування до категорії боєприпасів.

При цьому в разі імплементації запропонованого вище визначення не менш гостро на теперішньому етапі існування правової системи України постає питання уникнення кримінальної відповідальності за ст. 263 Кримінального кодексу України особами, які незаконно виготовляють, зберігають і використовують патрони калібру 9 мм Р.А., фізичні та балістичні характеристики стріляних металевих снарядів яких мають питому кінетичну енергію, достатню для заподіяння тілу людини тяжких тілесних ушкоджень і смертельних проникаючих поранень і на більш значних дистанціях проведення пострілів.

Існування вказаної проблеми викликано дією Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 3, у п. 5 якої зазначено [4; 7]: «Бойовими припасами визначаються патрони до нарізної вогнепальної зброї різних калібрів, артилерійські снаряди, бомби, міни, гранати, бойові частини ракет і торпед та інші вироби в зібраному вигляді, споряджені вибуховою речовиною і призначені для стрільби з вогнепальної зброї чи для вчинення вибуху. Патрони та набої до гладкоствольної мисливської зброї, а також патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, не є предметом злочинів, передбачених статтями 262, 263 КК...».

Очевидно, що вказана Постанова винесена особами, які не мають базових знань у криміналістичній балістиці та не володіють даними про дійсну криміногенну обстановку на теренах України. Дія положень цієї Постанови станом на 2020 рік у сукупності з недостатньою розробленістю теми дослідження патронів травматичної дії з погляду криміналістики призвела до тисяч випадків уникнення кримінальної відповідальності особами, у діях яких містився беззаперечний склад кримінального правопорушення, передбачений ч. 1 ст. 263 КК України.

Щоденна багаторічна практика судових експертів-балістів свідчить, що через зловживання положеннями вказаної вище Постанови Пленуму ВСУ на теренах країни незаконно виготовляються та реалізуються тисячі зразків патронів калібру 9 мм Р.А., балістичні характеристики яких дорівнюють або навіть перевищують аналогічні показники патронів нарізної короткоствольної вогнепальної зброї зазначених калібрів.

Під час виготовлення таких патронів зловмисниками, як правило, використовуються металеві заряди бездимного пороху підвищеної маси, а також металеві снаряди (кулі), виготовлені з полімерних матеріалів різних кольорів, з незначними показниками еластичності, твердість яких, як правило, перевищує показник у 65 одиниць за Шором А (Shore A), а деколи навіть сягає показників твердості напівебоніту й ебоніту (80 одиниць за Шором А та вище). У хімічному складі матеріалу таких твердих металевих снарядів під час дослідження не обов'язково виявляється підвищений уміст металевих сполук (свинцевого пилю, крихт, тощо), набагато частіше в їх складі зустрічаються присадки у вигляді вапна, азбесту тощо, за рахунок яких під час вулканізації й досягається підвищена твердість кінцевого матеріалу. Виходячи з указаного, класифікувати такі металеві снаряди як снаряди «несмертельної дії», незважаючи на те що вони виготовляються з полімерних матеріалів, **не об'єктивно й антинауково**.

Результати експертних балістичних досліджень таких патронів, як правило, свідчать про те, що вражаюча здатність їх металевих снарядів, а саме їх проникаюча спроможність і питома кінетична енергія, незважаючи на те що вони виготовлені з полімерів із деяким ступенем еластичності, дорівнює або навіть перевищує аналогічні показники стріляних металевих снарядів патронів нарізної вогнепальної зброї дрібних калібрів (.22 Short, .22 Lr, 6,35x17 Br). Тобто навіть у разі визнання цього різновиду патронів калібру 9 мм Р.А. боєприпасами правопорушникам, як правило, вдається уникнути відповідальності за вчинення умисних протиправних дій через апеляції адвокатів на вказане вище Положення Постанови Пленуму ВСУ.

Для виправлення ситуації, що склалася, вважаємо за доцільне запропонувати розширити закріпленій у чинних підзаконних нормативно-правових актах і методиках проведення судово-балістичних досліджень перелік різновидів боєприпасів таким поняттям: **«Патрони обмеженої вражаючої здатності – це боєприпаси, а саме унітарні патрони калібру 9 мм Р.А., споряджені полімерними або гумовими, у тому числі еластичними, металевими снарядами (кулями), які незалежно від способу виготовлення на дистанції пострілу, що перевищує 1 метр і не перевищує 5 метрів, мають питому кінетичну енергію, достатню для заподіяння тілу людини тяжких тілесних ушкоджень і смертельних проникаючих поранень»**.

Запровадження в чинній класифікації боєприпасів такого нового їх різновиду дасть змогу судовим експертам-балістам класифікувати значну кількість патронів калібру 9 мм Р.А. з відповідними балістичними характеристиками, які надходять на дослідження:

- по-перше, як боєприпаси;

- по-друге як такі патрони, споряджені полімерними або гумовими металевими снарядами, які, однак, незважаючи на матеріал їх виготовлення, не належать до металевих снарядів «несмертельної дії» у зв'язку з їх здатністю заподіяти тяжкі тілесні ушкодження та смертельні проникаючі поранення на істотній дистанції проведення пострілів.

Зарахування судовими експертами-балістами цієї категорії патронів до запропонованого типу боєприпасів, нарешті, дасть змогу органам досудового розслідування наполягати на притягненні до кримінальної відповідальності осіб, винних у їх носінні, зберіганні, придбанні чи збуті, що, як наслідок, зумовить зменшення кількості випад-

ків завдання тілесних ушкоджень середньої тяжкості, тяжких тілесних ушкоджень, а також учинення умисних убивств із використанням гладкоствольної короткоствольної вогнепальної зброї самозахисту та патронів калібру 9 мм Р.А., що можуть бути використані для проведення пострілів із неї.

Отже, правова система України, а також правоохоронна система нашої держави потребують у найкоротші строки вирішення питання імплементації.

Список використаних джерел:

1. Про національну поліцію : Закон України. 2015. № 40-41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
2. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва, призначених для відстрілу патронів, споряджених гумовими або аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів : Наказ від 21.08.1998 № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98>.
3. Про затвердження переліку та Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2017-%D0%BF>.
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 3. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS02020.html.
5. Патрони несмертельної дії. Загальні технічні умови. Стандарт організації України. СОУ 78-41-016:13 (2013). URL: <https://mvs.gov.ua/ua/pages/Standart-MVS-Ukraini-SOU-78-41-0162013-Patroni-nesmertelnoi-dii-Zagalni-tehnichni-vimogi.htm>.
6. Гамов Д.Ю. Методика встановлення приналежності об'єкту до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї і його придатності до стрільби. Судово-балістична методика. Київ : МВС України, Міністерство Юстиції України, 2012. 24 с.
7. Судово-балістичний довідник. Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених металевими снарядами «несмертельної дії», та набої до них / А.В. Іщенко, О.В. Грищенко, І.В. Ігнат'єв, В.В. Назаров. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2005. 207 с.
8. Коломійцев О.В., Хоша В.В. Звіт про науково-дослідну роботу. Методичні рекомендації щодо визначення альтернативного критерію оцінки уражаючих властивостей куль травматичної дії. Харків : ХНДІСЕ ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса, 2017. 321 с.
9. Тагаєв Н.Н. Судебная медицина / под общ. редакцией докт. юрид. наук, проф. А.М. Бандурки. Харьков : Факт, 2003. 1229 с.